

ÖZBEKİSTAN YAZMA ESERLER KÜTÜPHANESİ*

UZBEKISTAN MANUSCRIPTS LIBRARY

Emek ÜŞENMEZ**

Özet

Özbekistan İlimler Akademisine bağlı olarak faaliyet gösteren Biruni adlı Şarkşinaslık enstitüsünün gerek Özbekistan gerekse dünya kültür ve medeniyeti için ayrıcalıklı bir yeri vardır. Bu enstitü bünyesinde bulunan yazma eserler kütüphanesi bugün için pek çok araştırmacının dikkatini çekmektedir.

Dünyanın sayılı yazma eserler kütüphanesinden birisi olan bu yer Ebu Reyhan El Biruni adıyla anılmaktadır. Kütüphanede çoğu nadir olmak üzere binlerce yazma vardır. Türkçe, Arapça, Farsça ve Tacikçe yazma eserler kütüphane katalogunda tasnif edilmiştir.

Bu yazıda Özbekistan İlimler Akademisi el Biruni adlı Şarkşinaslık enstitüsünün yazma eserler kütüphanesi tanıtılmaya çalışılacaktır. Çalışmamızda Türk dili ile yazılı olan bazı eserler esas alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Özbekistan, Özbekistan İlimler Akademisi, Yazma eser, Özbekçe, Ebu Reyhan el Biruni

Abstract

Orientalism Institution under Uzbekistan Sciences Academia has an outstanding position, both for Uzbekistan and world culture and civilization. Th manuscripts library within this institution attracts the attention of many researchers.

One of the most important manuscript libraries, this place is known as al-Biruni. There are thousands of books here which many of them are rarely found. Manuscripts in Turkic, Arabic, Persian and Tajiki are classified.

In this paper this the manuscripts library of Uzbekistan Science Academia named as al-Biruni is presented. In our work, some books in Turkish are used.

Key words: Uzbekistan, Uzbekistan Academy of Sciences, Handwritten manuscript, Uzbek, Abu Rayhan al Biruni

Giriş

Sovyetler Birliğinin dağılmasının ardından bağımsızlığına ilan eden devletlerden birisi de Özbekistan'dır. Türk cumhuriyetleri arasında seçkin bir yeri olan Özbekistan pek çok yönden diğer Türk devletlerinden ayrılmaktadır. Bugünkü Türk lehçeleri arasında en fazla İranize olmuş Türk lehçesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Maveraünnehir ve Horasan bölgelerinin varisi konumundaki Özbekistan uzun yıllar bir kültür ve medeniyet merkezi olmuştur. Pek çok âlim, bilim adamı, mutasavvıf yetiştirmiş bu topraklar dünya

* O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy Nomidagi Sharqshunoslik Instituti.

** İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Beyazıt-İstanbul , fahemek@gmail.com

tarihine ilim ve kültür merkezi olarak geçmiştir. Biruni, İbni Sina, Ali Kuşçu, Zemaşeri, Ali Şir Nevayi, Mirza Ulug Beg, Buhari, Tirmizi, Maturidi, Babür Şah, Şiban Han, Hüseyin Baykara, Muhammet Parsa gibi çok sayıda meşhur bu topraklarda yetişmiş ve yine bu topraklar üzerinde ölümsüz eserler vücuda getirmişlerdir.

Amuderya ve Sırderya arasında yer alan Maverainnehir bölgesi önemli ilim merkezlerinin başında gelmektedir. Semerkant, Buhara, Şaş (Taşkent), Fergana, Andican, Hokand, Harezmi gibi yerler bunlar arasında gösterilebilir. Bugün Özbekistan idarî yönden 12 bölgeye (vilayete) ayrılmıştır.¹

Ebu Reyhan El Biruni Adlı Şarkşinashk Enstitüsünün Yazma Eserler Kütüphanesi

Adına Özbekistan'da Doğu Bilimi çalışmaları enstitüsü kurulan Ebu Reyhan El Biruni X. yüzyılın sonları ile XI. Yüzyılın başlarında yaşamış Harezimli meşhur âlimlerdendir. Otuzdan fazla ilim sahasında çalışma yapmış 150'den fazla eser vücuda getirmiştir. Arapça, Farsça, Yunanca, Türkçe, İbranice gibi pek çok dil bilen Ebu Reyhan El Biruni ve çalışmaları bugün bütün dünyaca kabul görmüş ve onun bazı fikirleri bilim dünyasında kural olarak benimsenmiştir.

Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te bulunan Ebu Reyhan El Biruni Yazma Eserler Kütüphanesi *Âlimler Şehri* denilen bölgede bulunmaktadır. Kütüphane Ali Şir Nevayi Dil ve Edebiyat Enstitüsü ile aynı yerleşke içerisinde yer almaktadır. Bu enstitü de Özbekistan İlimler Akademisine bağlıdır.

Özbekistan Cumhuriyeti İlimler Akademisi Ebu Reyhan El Biruni Yazma Eserler Kütüphanesi² 1943 yılında kurulan Özbekistan Devlet Halk Kütüphanesinin³ Doğu Bölümü temelinde kurulmuştur. El Biruni Yazma Eserler Kütüphanesi 1950 yılına kadar Doğu Elyazmalarını Öğrenme Enstitüsü adı altında bilim dünyasına hizmet etmiştir. 1950 yılından sonra da burada yapılan ilmi çalışmalar-sahalar ve burada bulunan eserler göz önünde tutularak kütüphane Doğu Çalışmaları Enstitüsü adıyla yeniden adlandırılmıştır.

İlk yıllarda enstitüde sadece bir bölüm bulunuyordu. Bu bölümde Doğu Elyazmaları hakkında çalışmalar yapılabiliyordu. İlerleyen zamanlarda enstitünün bölüm sayısı artırılmıştır. Bu bölümler arasında Tasnifleme, İlmî Öğreniş ve Tasnifleyiş, Tetkik, Yayına Hazırlayış ve Doğu milletlerinin siyasi, iktisadi ve medeni durumlarını öğrenme, inceleme gibi uzmanlık alanlarını içeren yeni dallar kurulmuştur. Bir başka ifadeyle kütüphanede bulunan yazma eserlerin en iyi şekilde işlenmesi için değişik uzmanlık dalları kurulmuş ve bu yönde çalışmalar başlatılmıştır.

Ebu Reyhan El Biruni Yazma Eserler Kütüphanesinin asıl bilimsel faaliyeti buradaki elyazmaların⁴ katalog kayıtlarıyla ilgilidir. Çünkü kütüphane katalogunda yer alan yazmalardan anlaşıldığına göre buradaki yazmalar dünyadaki sayılı yazmalar arasında yer almaktadır. Ebu Reyhan El Biruni Yazma Eserler Kütüphanesinde çalışanlar buranın hazine olduğunu ileri sürmektedirler. Burada saklanan yazmalardan en eski tarihli Miladî 9. yüzyıla aittir.⁵ En yeni tarihli yazmalar ise 20. yüzyılın birinci çeyreğine dahil edilmektedir. Fakat bu bilgiler hiçbir zaman için bilim dünyası için bağlayıcı olmamalıdır. Çünkü kütüphanede bulunan yazmaların çoğunun istinsah kaydı yoktur. Bazı yazmaların kütüphane kayıt bilgilerinde de birçok hata olduğu saptanmıştır. Veya bazı yazmaların kayıt bilgilerinde istinsah tarihleri tahminî olarak verilmiştir.

Ebu Reyhan El Biruni Yazma Eserler Kütüphanesinde yer alan yazma eserler değişik dillerdedir. Bu diller arasında Türkçe, Özbek Türkçesi, Arapça, Farsça, Tacikçe, Uygur Türkçesi, Urduca, Peştuca, Tatarca, Türkmen Türkçesi, Azeri Türkçesi ve bazı yerel halk dillerini sayabiliriz. Burada Türkçe sözü ile kastedilen Anadolu sahasında yazılmış eserlerin dili, Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesidir. Bu

¹ Geniş bilgi için bk. Mehmet Saray, *Özbek Türkleri Tarihi*, Nesil Yay., İstanbul 1993.

² Kütüphanenin Özbek Türkçesiyle orijinal adı: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik Instituti.

³ Bu kütüphane şu anda Ali Şir Nevayi Kütüphanesi adı altında faaliyet göstermekte olup normal bir kütüphanedir. Çok sayıda kitabı -bilhassa Rus dilinde yazılmış olanlar ekseriyettedir- bünyesinde barındıran bu kütüphane, Ali Şir Nevayi Dil ve Edebiyat Enstitüsü ile Ebu Reyhan El Biruni Yazma Eserler Kütüphanesinin arasında yer alır.

⁴ Özbek Türkçesinde elyazma "qo'lyazma" olarak adlandırılmaktadır.

⁵ Burada verilen bilgiler kütüphane yönetiminin hazırlamış olduğu tanıtım yaprağından alınmıştır. Eserler hakkında herhangi bir malumat verilmemiştir.

dillerde yazılan eserler Orta Çağ ve sonrası dönemlere ait olup yazmalar muhteva olarak tarih, edebiyat, dil, felsefe, coğrafya, tıp, astronomi, halk hekimliği, müzik, matematik, madencilik ve benzeri bilim dallarını içermektedir.

Ebu Reyhan El Biruni Yazma Eserler Kütüphanesinde bugün için 25621 cilt yazma eser bulunmaktadır. Bazı risaleler tek cilt altında toplanmıştır. Taş basma ve diğer ciltli yazmalar dahil Kütüphanede toplam 39300 cilt eser bulunmaktadır. Bu eserler Orta Asya ve Doğu memleketleri “Türkiye, İran, Afganistan, Pakistan, Hindistan, Çin ve Arap” memleketlerinin hem kendi hem de birbirleriyle olan münasebetleri hakkında siyasi, iktisadi medeni, diplomatik vs. bilgiler vermektedir.

Söz konusu enstitü içerisindeki yazmaların büyük çoğunluğu İslam, İslam tarihi, İslami ilimler (fıkıh, kelam, tefsir...) ve tasavvufi ilimlere aittir. Bu konulardaki eserlerde genellikle Arapça, Farsça ve Tacikçe dilleri kullanılmıştır. Yine Eski Özbek diline ait en önemli kaynaklar, özellikle 9-19 asırlar arası, bu kütüphanede saklanmaktadır. Bu eserler içerisinde en eskisi Kuran-ı Kerim’in 9. asırda kufi hatla yazılmış nüshasıdır. Bu Kuran-ı Kerim’de sure adları da en eski kufi hat ile yazılmıştır. Enstitü içerisinde buna benzer çok sayıda Kur’an-ı Kerim yazma nüshası vardır. Bunlar genellikle 16 ve 17. asırda istinsah edilmiş Kur’an tefsirleridir.

Kütüphane katalogunda bin yıllık tarih barındıran çok sayıda belge mevcuttur. Bu belgelerden en eskisi 10. yüzyıla; en yenisi ise 20. yüzyıla aittir. Buhara, Hive ve Hokand Hanlıklarına ait resmi belgelerin büyük kısmı da yine burada saklanmaktadır. Bu belge ve bilgilerden hareketle Enstitü bünyesinde değişik bilim dalları oluşturulmaya başlanmıştır. Yeni kurulan bilim dallarında, alanla ilgili çalışmalar yapan bilim adamları değişik neşir ve yayımlar yapmaktadır.

1952 yılında başlatılan fihrist çalışmaları bugüne kadar aralıksız devam ede gelmiştir. “Özbekistan Cumhuriyeti İlimler Akademisi Şark El Yazmaları Toplamı” adlı fihristin 11 cildi; tarih, tıp, Doğa bilimleri ve tasavvufa ait “Şark Minyatürleri” 2 cilt olarak neşredilmiştir. Bunun dışında Kütüphanede bulunan yazmalar ilim dallarına ayrılarak kataloglanmaya başlanmıştır. Ali Şir Nevayi, Hoca Ahmet Yesevi, Ebu Nasr Farabi, İbni Sina, Emir Hüsrev Dehlevi, Abdurrahman Cami gibi meşhurların kaleminden çıkmış eserlerin de katalog neşirleri yapılmaktadır. Ayrıca çalışmalarıyla dünya bilimine katkıda bulunmuş önemli simaların ilmî kültürel mirasları ve hayatları hakkında da çeşitli bilimsel çalışmalar yürütülmektedir. Bu bilim adamlarından başlıcaları Ulug Bek, İmam el Buhari, Maturidi, Harezmi, Fergani, Farabi, İbni Sina ve benzerleridir.

Günümüz Doğu Bilim çalışmalarına son derece önem veren Ebu Reyhan El Biruni Şarkşinaslık Enstitüsü, Doğu ülkeleri ile ilişkilerin geliştirilmesi için seferberlik başlatmıştır. Bunun için Şark memleketlerine ait buradaki dil ve kültür yadigarlarını çeşitli yönlerden inceleyen veya ilgili ülkelerle ikili işbirliği yapan bu enstitü Doğu Bilim çalışmaları için önemli bir merkez olmuştur. Bu ve benzeri sebeplerden dolayı Ebu Reyhan El Biruni Şarkşinaslık Enstitüsü yazma eserleri, UNESCO tarafından dünyadaki en zengin yazma eserler adı altında kültürel miras listesine dahil edilmiştir.

Ali İhsan Çağlar⁶ Ebu Reyhan El Biruni Yazma Eserler Kütüphanesinde bulunan yazmaların on iki bin beş yüzünü orijinal kabul ederek toplam sayının yetmiş beş bin olduğunu söyler (Çağlar 2008). Tabii bu rakamlar eser cinsi ve vasfı açısından değişebilir. Fakat bizim burada verdiğimiz bilgiler tamamen birinci elden alınmıştır. Özbekistan’da bulunduğum sürece Ebu Reyhan El Biruni Yazma Eserler Kütüphanesinde çalıştım. Bu süre zarfında da yazmalar hakkında gerek akademisyenler gerekse Enstitü yönetiminden etraflı bilgiler elde etmeye çalıştım. Burada verdiğim bilgiler sözünü ettiklerimin derlemesidir.

Kütüphanedeki Yazmalar Hakkında

25 binden fazla yazma barındıran Ebu Reyhan El Biruni Yazma Eserler Kütüphanesi’nde gerek Türk gerekse Doğu dünyasıyla ilgili çok sayıda yazma mevcuttur. Biz daha çok Türkçe ve Özbek Türkçesiyle yazılmış olanlarla ilgileneceğiz. Bunun dışında Kütüphanede bilhassa Arapça ve Farsça yazılmış çok mühim kaynaklar mevcuttur. Kütüphanedeki yazmaların dili konusunda dikkat çeken bir özellik vardır ki o da Farsçadır. Hemen hemen her 10 yazmadan 4 veya 5 tanesi Farsça yazılmıştır.

⁶ Özbekistan’da araştırmalarda bulunmuş Tarih akademisyeni

Buradan anlaşılıyor ki buradaki yazma eserlerin çoğu Semerkant ve Buhara'da yazılmıştır. Bir başka ifadeyle Maveratünehir bölgesinde istinsah edilen yazmalardır. Bilindiği üzere bu bölge sonradan İranlılaşan Soğdların yaşadığı coğrafya idi. Harezm bölgesinde yazılan eserlerin dili kısmen Türkçe, büyük oranda Arapça ve Farsçadır. Fergana vadisinde yazılmış eserlerde de ekseriyette Eski Özbek Türkçesi ve Uygur Türkçesi kullanılmıştır. Benzer şekilde Osmanlı Türkçesiyle Anadolu sahasında yazılmış eserler de bu kütüphane içerisinde azımsanamayacak bir çoğunluk oluşturur. Avni Divanı, Adli Divanı, Muhibbi Divanı, Baki Divanı ve benzeri Divan şairlerinin eserlerine rastlamanın mümkün olduğu bu kütüphanede Eski Edebiyat çalışmaları için muteber kaynaklar mevcuttur.

Âşık Paşa'nın *Garibnamesi*'nin eksik ama okunaklı bir nüshası da yine burada saklanmaktadır. Başka bir eser içerisinde saklanan bu yazma bugüne kadar ilim âlemine tanıtılmamıştır. Yazmanın özellikleri ve durumu hakkında tarafımdan bir yazı hazırlanmıştır.⁷ Bu *Garibname* nüshası da muhtemelen İstanbul'dan getirilmiştir. Çünkü Osmanlılar zamanında Türkistan Hanlıkları ile kültürel ilişkiler hız kazanmıştır. Bu nedenle Semerkant, Buhara ve Hive'den gelen çok sayıda âlim, bilim adamı İstanbul'dan eli boş dönmemiştir.

18. asrın başlarında Hokand Hanlığı bağımsızlığını ilan edince bugünkü Özbekistan o zamanki Türkistan topraklarında üç bağımsız Hanlık ortaya çıkmıştır. Bunlar Hive, Buhara ve Hokand Hanlıklarıdır. Hal böyle olunca güçler ayrılığı oluşmuştur. Bu ayrılık ve güçten düşüşün yanı sıra iç rekabetin de vermiş olduğu kızılaşma ile söz konusu Türkistan Hanlıklarından özellikle 18. yüzyıl başlarında İstanbul'a ilgi artmış ve sürekli elçiler, mektuplar gönderilmeye başlanmıştır (Saray 1990: 13). Bu cümleden anlıyoruz ki Ebu Reyhan El Biruni Yazma Eserler Kütüphanesi'ndeki Osmanlı Türkçesiyle yazılmış eserler muhtemelen bu dönemlerde getirilmiştir. Eserlerin tamamı için böyle bir şey söylemek elbette zordur ama ekseriyet bu şekildedir. Bu yazma eser nakilleri tek taraflı olmamıştır. Türkistan Hanlıklarından da İstanbul'a çok sayıda yazma getirilmiştir. Bilhassa meşhur Özbek şair ve yazarlarının eserlerinin bir nüshası da İstanbul kütüphanelerindedir (Babür Şah, Ali Şir Nevayi vb.).

Kütüphanede dikkat çeken yazmalardan birisi de tıp eserleridir. Türkçe yazılmış onlarca tıp kitabını bizzat görme ve inceleme fırsatı buldum. *Müntahab-ı Şifa*⁸, *Ebvab-ı Şifa* ve benzeri tıp kitaplarına Anadolu sahasında da rastlamak mümkündür.

Tarih araştırmacıları için son derece önemli olan bu yazma eserler kütüphanesinde binlerce ferman, kadı sicilleri, vakıf senetleri (vakıf senetlerinin bazıları *İstanbul*, *Edirne* ve Bursa nüfusuna kayıtlı ailelere aittir), Türkistan Hanlıkları ve Osmanlı Devleti arasındaki yazışmalara ait belgeler vs. bulunmaktadır.

Türkçe Kur'an tercümeleri ve tefsirleri açısından da zengin olan kütüphanede ondan fazla Kur'an tefsiri bulunmaktadır. Bu tefsirlerden bazılarının kayıtları şöyledir:

*Tercüme-i tefsir-i Mevlana Yakubî Çerhî*⁹

Hicri 993, 191 varak, her varak 15 satır

Müstensih ve mütercim belli değil

Her varak 15 satır

Özbek Türkçesiyle yazılmış

Miladi 1845 tarihli Kuran tercümesi

248 varak

⁷ Emek Üşenmez, "Bilinmeyen Bir Âşık Paşa *Garibnamesi* (Özbekistan Nüshası)" (Yayıma hazır).

⁸ Mesela bu eser Zafer Önler tarafından yayımlanmıştır. *Müntahab-ı Şifa I Giriş-Metin*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1990., Zafer Önler, *Müntahab-ı Şifa II*, Sözlük, Simurg Yayınları, İstanbul, 1999. yine aynı yazar bu eserle ilgili makale ve bildiriler hazırlamıştır.

⁹ Emek Üşenmez, "Eski Özbek Türkçesiyle Yapılmış Bir Kur'an Tefsiri: *Tercüme-i Tefsir-i Yakubu Çerhî*" (Yayıma hazır). Bu çalışmada tefsir hakkında etraflıca bilgi verildi. Çalışmamıza 10 varaklık tıpkıbasım ayrıca eklenmiştir. Fil suresinden Nas suresine kadar olan kısmın tıpkıbasımı verilmiştir.

Müellif-müstensih yok

Her varak 21 sattır

Özbekçe

12 varaklık küçük bir sure tefsiri / Özbek Türkçesi

Tefsir-i Mevakib / Ferruh İsmail

İstanbul'da yazılmış

366 varak/17 satır

Hicri 1246-Osmanlı Türkçesi

Haftiyek Tefsiri

1248 hicri

322 varak/11 satır

Müstensih: Muhammed Bin yar Muhammed

Tatar Türkçesi

Tefsir-i Kursavi

Yasin'den Nas suresine kadar

162 varak/16 satır

1823 miladi

Tatar Türkçesi

Bu Kur'an tefsirlerinden Mevlana Yakubu Çerhî'ye ait olanı nadir eserler bölümünde saklanmaktadır. Kütüphanenin nadir eserler kısmındaki yazmaların dünyada başka bir nüshası olmadığı söyleniyor.

Miladî 12 veya 13. yüzyıla ait olabileceği düşünülen eski bir Kur'an tercümesi¹⁰ de nadir eserler numara 2008'de saklanmaktadır. Türklerin İslam'ı resmî devlet dini kabul etmesinden sonra yapılan bu tercümenin özellikleri şöyledir:

Özbekistan İlimler Akademisi El Biruni adlı Şarkinaslık Enstitüsü'nde 2008 numarada kayıtlı bulunan bu Kur'an tercümesi eksik olup toplam 273 varaktır. Bu Kuran tercümesinde 2. sure tam (eksikliklerle), 3. sure tam, 4. sure tam, 5. sure (1-117 ayetler) ve 6-sure (71-136 ayetler) den oluşmaktadır Tercüme satır arası olup Arapça kelimelere hem Türkçe hem de Farsça karşılıklar verilmiştir. 1-3 ve 19-22 sayfalar sonradan konulmuş ve onlarda sadece Arapça metne yer verilmiştir.

Üzerinde doktora çalışması yaptığımız bu Kur'an tercümesini bilim dünyasına ilk olarak tanıtan A.A. Semenov'dur.¹¹ A.A. Semenov, Özbekistan İlimler Akademisi bünyesinde bulunan El Biruni adındaki Şarkinaslık Enstitüsü'nün yazma eserlerinin katalogunu hazırlamıştır. Söz konusu katalogun

¹⁰ Doğu Türkçesi Kur'an tercümeleri içinde Taşkent Nüshası (Üşenmez 2008) olarak tanıttığımız bu nüsha üzerinde Emek Üşenmez, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde, Mustafa Özkan danışmanlığında doktora tez çalışması yapmaktadır.

¹¹ A.A. Semenov: Sobranie vostoçnih rukopisey, Akademi Nauk Uzbekskey, SSSR, IV, Taşkent 1957, s.45-46.

dördüncü cildinde bu Kur'an tercümesini tavsif eder. Eckmann da bu nüsha hakkındaki bilgilerini Semenov'a dayandırır (Eckmann 1976: 17).

Satır arası hem Türkçe hem Farsça karşılığı olan bir diğer Kur'an tercümesi hatırlanacağı üzere İngiltere (Rylands) nüshası idi. İngiltere nüshasında satır arası tekniği olarak Farsça kelime üstte, Türkçe kelime ise altta bulunmaktaydı. Taşkent nüshasında değişik bir yol izlenmiştir. Eğik olarak yazılan Türkçe ve Farsça karşılıklar bulunmaktadır. Arapça kelimenin sağ başından aşağı sola doğru uzantılı olarak Farsça karşılık verilmiş ve bu Farsça karşılığın bittiği yerden bazen Farsça karşılığı da alttan kesecek şekilde aşağıdan yukarıya doğru yani sağ alttan sol üste uzantılı biçimde Türkçe karşılık verilmiştir. Tercüme bu şekilde bakıldığı zaman Türkçe ve Farsça kelimelerin el ele tutuşmuş olduğu izlenimi uyanır veya birbirini takip eden dağ silsilelerini andırır.

Eksik olan bu Kur'an tercümesinin her bir sayfasında 5 satır bulunmaktadır. Arapça ayetler kalın ve sülüs; Türkçe ve Farsça karşılıklar ise Arapça kelimelere nazaran oldukça ince yazılmıştır. Elyazmanın esas sayfaları mukavva yapılırken karışmış, 1-3 ve 19-22 sayfalar sonradan koyulmuş ve onlarda sadece Arapça metin verilmiştir. Tercümenin baş tarafından Fatıha suresi eksiktir. Yazma Bakara suresi ile başlamaktadır. Fakat tercüme dördüncü varağın yarısından başlar. Bundan önceki kısımlar eklemeler ve sadece ilgili ayetin metni yer almaktadır ve yazmaya sonradan eklendiği anlaşılmaktadır. Kâğıt ve yazı şekli tamamen farklıdır. Tercümenin yer yer ortalarında ve muhtelif yerlerinde de benzer biçimde eklemeler vardır. Eklemelerde tercüme söz konusu değildir. Baştan eklenen üç varak dahi o kadar yıpranmıştır ki üzeri ince gözeneklerle doludur. Hatta yer yer bu eklemelerin tamir gördüğü üzerine başka cins kâğıtlardan yamalar yapıldığını görürüz. Yazmanın muhtelif yerlerinde asıl Arapça metinden silinmiş veya tahrif edilmiş yerlere daha sonradan başka yazı sitili ile müdahale edilmiş fakat ilgili kelimenin Türkçe ve Farsça karşılıkları verilmemiştir. Bazı varaklarda mürekkep dağılması sonucu (nem ve benzeri sebeplerden olabilir) metnin tercüme kısımlarında okuma zorlukları yaşanabilmektedir.

Açık saman rengi abadî bir zemine yazılan tercüme metninin kâğıdı bazı yerlerde değişmiştir. Açık sarı, parlak, saman renkli zemin bazen yerini nohudî renkli kâğıda bırakır. Yazmanın dış kabı açık kahverengi deridir. Bu deri üzerinde de farklı geometrik şekillerde süslemeler yer almaktadır. El Biruni adlı Kütüphanede nadir yazma (kol yazma¹²) lar arasında saklanan bu eser kırmızı renkli özel bir kadife içerisinde muhafaza edilmektedir.

29x36¹³ cm ebadındaki bu yazma üzerinde Maveraiünnehir bölgesinin süsleme sanatını yansıtan çok sayıda bezek vardır. Her bir varağın sağ ve sol tarafları iki değişik süsleme ile bezenmiştir. Elyazmanın başı ve surelerin sonu altın ve renkli süslemelidir. Metinde ve cetvelde altın renk, süsleme ve unvanlar vardır.

Semenov'un tercüme ile ilgili verdiği bilgiler şu şekildedir:

Описываемая рукопись Корана заключает в себе фрагмент, охватывающий арабский текст 2-главы (с несколькими пропусками), 3-главы (целиком), 4-главы (целиком), 5-главы (1-117 стих) и 6-главы (71-136 стих).

Листы основного состава рукописи перепутаны при переплете. Лл. 1-3 и 19-22 более позднего происхождения, содержат лишь арабский текст. На листах основного состава рукописи, написанной крупным красивым четким почерком сулс, арабский текст сопровождается подстрочным, слово за слово, переводом на персидский и узбекский (тюркский) языки.

По характеру толстой лощеной бумаги, по почерку и пунктуации букв рукопись следует отнести к XIII в. За это говорят и встречающиеся в персидском тексте слова, не употребляющиеся в более позднем литературном языке, и характер тюркского перевода, язык которого приходится признавать, по принятой в настоящее время терминологии, караханидско-кипчакским. Памятник чрезвычайно интересен и важен для истории старо-узбекского языка. Другой экземпляр того же тюркского перевода Корана (полностью арабский текст с одним только тюркским переводом) обнаружен летом 1936 г. в одной стамбульской рукописи. (Semenov 1957: 45-46)

¹² Modern Özbek Türkçesinde el yazma esere verilen ad.

¹³ Bu ebat Semenov'da 29,5x34'tür.

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere Semenov eserin dilinin Eski Özbekçe olduğunu iddia eder. Semenov'a göre tercümenin 13. yüzyıla aittir. Öne sürdüğü bu fikirleri desteklemek için de Farsça tercümelerin dilinin Klasik Farsça olduğunu belirtir. Aynı şekilde Türkçe tercümedeki kelimelerden hareketle de bu tercümenin dilinin Karahanlı-Kıpçak Türkçesi olabileceğini söyler.

Özbekistan Nüshasında satır-arası tercümenin ilk yaprağı şu şekildedir:

(2. Sure) / Bakara Suresi (23. ayetin sonu ile başlamaktadır)

(1) *tanuklarınızın Tengridin gayr eger erdingiz erse râst ayganlar* (2) *takı eger kılmağınız erse takı hergiz kılmağaysız korkung* (3) *otdın ol kim anıng tamduki kişiler takı taşlar* (4) *anuk kılındı kâfirlerga takı müjde birgil anlarga kim takı muttakiler* (5) *takı kıldılar edgü amellerni hakikat üze anlarga büstânlar...*

SONUÇ

Özbekistan İlimler Akademisi bünyesindeki bu kütüphane, bugün için Süleymaniye, Petersburg gibi önemli yazma eser ve yadigârlık merkezlerinden birisi olarak bilim dünyasına hizmet etmektedir.

Kütüphane içerisinde saklanan yazma eserler genellikle Doğu dünyasına aittir. Bu yazmalar arasında Eski Özbek ve Uygur Türkçesi ile yazılmış olanlar dil çalışmaları açısından muteber kaynaklardır. Bilhassa Türk dilinin tarihî devrelerini metinlerle izleme ve değerlendirme sürecinde buradaki yazmaların önemi yadsınamaz. Fergana Vadisi, Maverâünnehir Bölgesi (Seyhun ve Ceyhun nehirleri arasında kalan bölge), Horasan ve Tarım Havzası Türk diliyle yazılmış çok sayıda yadigârlığa mekân olmuştur. İşte bu cümleden hareketle Ebu Reyhan El Biruni Yazma Eserler Kütüphanesi Türklük bilimi çalışmalarında başta gelen merkezlerden birisi olmaktadır. Yukarıda sözü edilen bölgelerde vücuda getirilmiş yazmalar genel olarak Ebu Reyhan El Biruni Yazma Eserler Kütüphanesinde toplanmış ve kataloglanmıştır. Benzer şekilde Eski Özbek Türkçesi üzerine çalışma yapacak araştırmacıların başvuracağı ilk noktalardan birisi de yine Ebu Reyhan El Biruni Yazma Eserler Kütüphanesidir.

Ebu Reyhan El Biruni Yazma Eserler Kütüphanesinin fontları, enstitü binasında ikinci katta saklanmaktadır. Fontlar Arap alfabeli Özbek Türkçesiyle hazırlanmıştır. Fakat dikkat çeken bir nokta vardır. Buradaki fontların bazılarındaki bilgiler yanlış ve eksiktir. Araştırmacıların bu noktaya çok iyi dikkat etmesi gerekiyor. Bazen Özbek Türkçesi ile yazılmış olduğu söylenen yazmanın, Farsça, Tacikçe veya Tatarca çıkma ihtimali de vardır. Veya bir tıp kitabının içinden Garibname veya Divan-ı Hikmet nüshası ile de karşılaşabilirsiniz. Aynı şekilde varak sayıları, istinsah tarihleri veya müstensih adlarında da benzer hatalar veya eksikliklerle yüz yüze gelinebilir. Bu ve benzeri sebeplerden dolayı her bir yazmayı bizzat görüp incelemek ve gerekli notları almakta fayda vardır.

Ebu Reyhan El Biruni Yazma Eserler Kütüphanesi nadir eserler açısından da zengindir. Kütüphanede yüzlerce nadir eser bulunmaktadır. Bazı Kur'an tercüme veya tefsirleri, Mukaddimetü'l-Edeb gibi çok sayıda yazmanın nadir nüshaları burada özel bir odada muhafaza edilmektedir. Karahanlı Türkçesi ile yazılmış, ilk dönem eserlerinden *Kutadgu Bilig*'in nüshalarından birisi de Ebu Reyhan El Biruni Yazma Eserler Kütüphanesinde saklanmaktadır. Bu nüsha da nadir eserler arasındadır. Reşit Rahmeti Arat *Kutadgu Bilig* çalışmalarında bu nüshadan doğrudan bahsetmemektedir. Burada bir asıl nüsha ve bundan kopya edilmiş küçük çaplı *Kutadgu Bilig* örnekleri mevcuttur. Gayet okunaklı ve güzel bir nesih hatla yazılmıştır. Kütüphane kaydında eserin dili *Uygurca* adı altında nitelendirilmiştir. İstinsah yeri Kaşgar'dır. Buradaki asıl hacimli nüsha 223 varaktan oluşur. Her bir varakta 15 satır bulunur. Diğer dört kopya nüshaların her birisi ortalama 50 varaktan meydana gelmektedir.

Özbekistan, Türk dili çalışmaları için oldukça verimli bir ülkedir. Burada bulunan eserlerin uzun bir çalışma süreci sonunda bütün vasıfları ile ortaya konulması gerekmektedir. Bunun içinde Türkiye ve Özbekistan bilim adamlarının ortak çalışmaları yapması şarttır.

KAYNAKÇA

Berdak, Yusuf-Tulum, Mehmet Mâhur, (1994), Sözlük, Özbekistan Türkçesi-Türkiye Türkçesi/Türkiye Türkçesi-Özbekistan Türkçesi, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

- Çağlar, Ali İhsan, (2008), “Türkiye-Özbekistan İlişkilerinin Bilimsel ve Kültürel Boyutları Üzerine”, *Köksav E-Bülten*, 29 Şubat 2008, Ankara.
- Eckmann, Janos (1976), *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*, Akademia Kiado, Budapest, 1976.
- Önler, Zafer, (1990), *Müntahab-ı Şifa I Giriş-Metin*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara,
- Önler, Zafer, (1999) *Müntahab-ı Şifa II, Sözlük*, Simurg Yayınları, İstanbul.
- Saray, Mehmet, (1990), *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, İstanbul Ün. Yay., İstanbul.
- Saray, Mehmet, (1993), *Özbek Türkleri Tarihi*, Nesil Yay., İstanbul.
- Semenov, A.A. (1957), *Sobranie vostochnih rukopisey*, Akademi Nauuk Uzbekskoy, SSSR, IV, Taşkent.
- Üşenmez, Emek, (2008), “Doğu Türkçesi İle Yapılmış Kur’an Tercümeleleri Üzerine”, I. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, 20-21 Kasım 2008, Başkent Ün., Ankara.
- Yazıcı, Nesimi, (2005), *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, Ankara: TDV Yay.
- Ўринбоев А., Ахмедов А., Маннонов Б., Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, -Тошкент., 1993.
- Муниров Қ., Бебаҳо хазина, -Тошкент., 2002.
- Сокровишница восточных рукописей. -Ташкент. 1988.